

LIETUVIŠKO TEKSTO AUTORIAUS NUSTATYMO METODIKOS PAGRINDAI

Anelė Žalkauskienė

Lietuvos teismo ekspertizės centras, Lvovo g. 19^a, 2600 Vilnius
Telefonas 72 30 19

Pateikta 2000 m. rugsėjo 3 d.

Parengta spausdinti 2000 m. lapkričio 10 d.

Recenzavo Lietuvos teismo ekspertizės centro direktorės pavaduotojas dr. V. Jankauskas ir Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Kriminalistikos katedros vedėjas doc. dr. H. Malevski

S a n t r a u k a

Straipsnyje, remiantis 1999 m. autorės parengtomis metodinėmis rekomendacijomis ekspertams „Lietuviško teksto autoriaus nustatymas“, išdėstyti teksto autoriaus identifikacijos pagrindai. Šioms metodinėms rekomendacijoms buvo pritarta 1999 m. lapkričio 12 d. Lietuvos teismo ekspertizės instituto direktorato posėdyje (protokolo Nr. 6). Netradicinį požiūrį į kriminalistinį rašto kalbos tyrimą subrandino daugiametė autorės ekspertinio darbo patirtis, atskleidusi tam tikrą tradicinės analizės ribotumą. Teoriniai metodikos principai sukurti, remiantis paskutinių dešimtmečių lietuvių kalbos tyrinėjimais, ypač kalbėjimui (ne kalbai kaip specifiniam lingvistikos objektui) ir stilistikai skirtais darbais.

Straipsnyje aptarta besikeičianti rašto kalbos požymio samprata autorystės ekspertizėje, netradicinių požymių klasifikacija ir ekspertinio tyrimo ypatumai.

I Ž A N G A

☞Kalbos viduje šnekos skiriasi kiekvienoje grupėje, ir kiekvienas yra savo kalbos kalibris; už jo klasės ribų kiekvienas žodis signalizuoja, aiškiai nurodo jo vietą, ženklina jo visą istoriją. Žmogų atveria, išduoda jo kalba ...“, – rašė prancūzų tyrinėtojas R. Bartas [1]. Taip atsiveria visi rašantieji, tarp jų ir patys agresyviausi: grasintojai, turto prievartautojai, šmeižikai. Ir vis dėlto šių žmonių tekstai yra daugeliu požiūrių nepaprasti rašiniai. Pirmasis jų ypatumas būtų agresyvūs tikslai: gąsdinimas, įžeidinėjimas, psichologinė prievarta, antrasis – anonimiškumas, autorius maskuojasi, nori apsimesti kitu, kitokiu žmogumi, trečiasis – dažnai pasitaikantis rašymo dviprasmiškumas, kai pateikiami tikrovės neatitinkantys faktai kai autorius nurodo, pavyzdžiui, daug didesnes savo galimybes negu yra iš tikrųjų. Dėl šių ir kitų ypatumų tokie tekstai tiriami specialiais kriminalistiniais metodais, taikomais autorystės (kitai – lingvistinėje) ekspertizėje. Autorystės ekspertizės tikslai, kaip žinome, yra apibūdinti nežinomą anoniminių autorių arba nustatyti teksto autorių iš įtariamų asmenų. Taigi tekstai tiriami, iškilus tokiam reikalui baudžiamojoje ar civilinėje byloje. Tarp jų, beje, būna ir neanoniminių, ir neagresyvių tekstų, dėl kurių autorystės ginčijamasi. Vadinasi, autorystės ekspertizės objektai yra rankraštiniai tekstai, mašinėle, spausdintuvu ar tipografiškai išspausdinti tekstai ir tekstai, esantys kompiuterio diske ar diskelyje [2, p. 101–105].

Pačią galimybę identifikuoti autorių patvirtina istorinių bei religinių šaltinių tyrinėjimai, pavyzdžiui, šv. Pauliaus laiškų autentiškumo nustatymas, teoriniai ir eksperimentiniai lingvistų darbai bei sėkminga ekspertinė praktika. Amerikiečių lingvistas ir etnologas E. Sapiras rašė, kad sakinių ilgis ir sandara, leksikos pobūdis ir apimtis, jos įsodrinimas moksliniais

elementais, žodžių gebėjimas atsiliepti į socialines aplinkos reikmes, iš dalies ir šnekos orientavimas į pašnekovo kalbinius įgūdžius, – visa tai tik nedidelė dalis sudėtingų asmenį apibūdinančių ypatybių.

Šias „sudėtingas asmenį apibūdinančias ypatybes“ Lietuvoje imta itin atkakliai tyrinėti nuo 1990 m., nes padidėjo autorystės ekspertizų skaičius. 1990 m. Lietuvos teismo ekspertizės institute jų buvo atlikta 10, 1991 m. – 13. Pastaraisiais metais taip pat atliekama iki dešimties ekspertizų per metus.

I. LIETUVIŲ RAŠTO KALBOS POŽYMIŲ SISTEMA

1. Naujas požiūris į rašto kalbos požymius

Atliekant autorystės ekspertizes Lietuvoje, Ukrainoje, Rusijoje rašto kalbos požymiai tradiciškai išskiriami tik pagal kalbos pakopas: į rašybos, skyrybos, leksikos, gramatikos ir stiliaus. Lingvistikoje įsitvirtinant funkcinės gramatikos idėjoms, požiūris į kalbą pasikeitė. „Kalba yra tarsi sandėlis, kurį konkrečios bendruomenės nariai užpildo aktyviai vartodami kalbėjimą; ji yra gramatinė sistema, potencialiai egzistuojanti kiekvieno smegenyse, arba tiksliau tariant, individų grupės smegenyse. Nes jokio kalbėtojo kalba nėra išbaigta; ji tobula tik kolektyvi... Lingvistika pakeitė savo požiūrį, suvokusi, kad jau nepakanka aprašyti baigtinę sakinių seką; užuot tai dariusi, ji turi aprašyti kalbančiųjų gimtąja kalba sugebėjimus – ką jie moka, mokėdami kalbą“ [3]. Taigi svarbiausi funkcinės lingvistikos principai yra šie: 1) kalba laikoma ne statine, o dinamine struktūra, natūraliai funkcionuojančia šnekoje arba tiesiog tekste; 2) svarbiau kalbos reiškinių ne formos, o jų reikšmės ir funkcijos, tad nuo jų pradėdant tuos reiškinius ir tinka pirmiausiai vertinti; 3) funkcinis aspektas leidžia integruoti nemažai leksikologijos, stilistikos, semantikos, sociolingvistikos duomenų“ [4]. Remiantis tokiais principais, kiekvieno rašto kalbos požymio vertinimas tekste turėtų apimti tris pagrindinius aspektus: koks tai požymis, kokia jo funkcija tekste ir koks ryšys su kitais požymiais. Tokiai analizei tradicinė požymių sistema tinka tik iš dalies, kadangi „žmogus kalba taip, kaip priimta kalbėti tam tikra tema, su tam tikru pašnekovu, tam tikroje situacijoje, ir būtent čia – raktas į... kalbėjimo formų įvairovę“ [5]. Kalbos sistemos elementai šioje įvairovėje tik lanksčiai pritaikomi.

Kadangi kalbos vienetų jų vartojimo aspektu, t.y. kaip išraiškos priemonės, tyrinėja stilistika, išeity, kad atliekant kriminalistinį teksto tyrimą turėtų vyrauti stilistinė teksto analizė. Tačiau stilistiškai žymėtos išraiškos priemonės kalbos sistemoje sudaro labai mažą procentą, toli gražu nepakankamą norint realizuoti komunikacijos tikslus. Todėl atliekant stilistinį tyrimą „jokiu būdu negalima apsiriboti tik stilistinių kalbos išteklių aptarimu, o tiesiog būtina iširti stilistinius šnekėjimo dėsningumus“ [5]. „Juk gyvenime mus supančių žmonių kalbose mes itin jautriai bei subtiliai girdime visus žodžio atspalvius, ir patys gerai naudojames visomis mūsų žodžių paletės spalvomis. jautriai pagauname mažiausią intonacijos pokytį, švelniausią balsų netolygumą mums svarbiame kito žmogaus žodyje. Visos žodinės atodairos, išlygos, spragos, užuominos, išpuoliai nepraslysta pro mūsų ausis ir yra būdingi ir mūsų pačių kalbai“ [6]. Ir nors, M. Bachtino nuomone, „visa tai dar aiškiai teoriškai neapmąstyta ir deramai neįvertinta“, stilistikos, kaip visa tai tyrinėjančio mokslo, pozicijos šiuo metu jau gana stiprios. Iš tikrųjų šiame amžiuje ji tapo akademinė disciplina, esančia ties kalbos ir literatūros tyrinėjimų riba ir siekiančia tyrinėti ir analizuoti tai, ką „Oksfordo anglų kalbos žodynas“ vadina „išraiškos būdu“... Aukštesniame lygyje stilistika gali stengtis detalizuoti svarbesnius stilistinius skirtumus, kurie gali būti funkcionalūs, tačiau nebūtinai pastebimi (skaitytojo ir klausytojo)“ [3]. Šiuos nelabai pastebimus ypatumus ir tenka analizuoti autorystės ekspertui. Beje, vokiečių teismo lingvistai stilių vertina būtent kaip kalbos sistemos priemonių pasirinkimą [7, p. 93–106].

Visa apimantį stilistinės analizės pobūdį dar 1977 m. pabrėžė Ukrainos teismo lingvistas S. Vulas: „Individualiu kalbos stiliumi dabartiniame moksle priimta laikyti kalbos priemonių vartojimo įgūdžių individualią visumą. Bet iš šitų pozicijų išskirti individualaus stiliaus įgūdžius kaip savarankiškus greta asmens leksikos, sintaksės ir kitų įgūdžių yra neefektyvu.

Juk individualaus rašto kalbos stiliaus ypatumai nustatomi tiriant visos kalbos priemonių visumos panaudojimo būdus tekste“ [8]. Toks tyrimas S. Vului tuo metu buvo nepriimtinas. Jo identifikacinių rašto kalbos požymių klasifikacijoje stilistiniais požymiais laikomi individualūs autoriaus kalbos ypatumai vartojant tam tikro funkcinio stiliaus raiškos priemones. Tačiau pastangas sukurti kriminalistinę visa apimančios stilistinės analizės metodiką S. Vulas labai palaikė. 1987 m. Lietuvos teismo ekspertizės institute buvo parengtos metodinės rekomendacijos „Lietuviškai parašyto teksto stilistinis tyrimas“. Autoriaus stilistinių įgūdžių tyrimas buvo išskirtas kaip savarankiškas ypatingas teksto analizės etapas, einantis po sintaksės ir leksikos įgūdžių tyrimo [9, p. 132–134]. Šalia kriminalistinės lietuvių rašto kalbos identifikacinių požymių sistemos [10, p. 205–224] atsirado stilistinių įgūdžių požymių posistemė. Toks stilistinės analizės įtvirtinimas buvo labai reikšmingas dėl dviejų priežasčių: 1) ši analizė sudarė galimybes naujai, iš kalbos funkcionavimo pozicijų suvokti rašto kalbos požymį ir 2) ji pasirodė esanti visiškai atvira naujoms pastarųjų dešimtmečių lietuvių kalbos tyrinėjimų idėjoms. Neatsisakant jau patikrintų ekspertinėje praktikoje tyrimo būdų, atsivėrė galimybės lietuviškoje autorystės ekspertizėje pritaikyti naujausius netradicinės lingvistikos laimėjimus, pavyzdžiui, funkcinės lietuvių kalbos sintaksės žinias ir kt.

„Analizuokite viską: ortografiją, skyrybą, žodyną, semantiką, sintaksę, žodžių tvarką, kultūros žinias, pragmatines žinias ir t.t.“, – sakė vokiečių teismo lingvistas H. Kniffka [11, p. 58–65]. Kadangi „visos kalbos sritys turi potencialių stiliaus elementų“, ir kitų vokiečių teismo lingvistų nuomone, stiliaus analizė turi būti kuo platesnė [7, p. 93–106].

Teksto analizė, kurioje vyrauja stilistinis tyrimo aspektas, ekspertinėje praktikoje Lietuvoje pasiteisino. Tai galutinai įtvirtino naują požiūrį į rašto kalbos požymį ir padėjo atsirasti netradicinei rašto kalbos požymių sistemai.

„Identifikacinis požymis – tai daikto savybių išraiška. Kiekvienas objektas turi daug savybių, kurias atskleidžia požymiai. Identifikaciniai požymiai – tai tik objekto požymių dalis, leidžianti išskirti objektą iš panašių objektų grupės ir nustatyti tapatybę“ [12].

2. Bendrieji ir specialieji rašto kalbos požymiai

Kaip jau minėta, autorius „atpažįstamas“ iš tekste padarytų klaidų ir jo rašto kalbos savytumų. Todėl šie teksto ypatumai ir laikomi identifikaciniais rašto kalbos požymiais. Lietuvoje žinomoje kriminalistikos literatūroje jie paprastai skirstomi į bendruosius ir specialiuosius. Bendraisiais tyrinėtojų buvo siūloma laikyti raštingumo lygį, kalbos kultūrą, rašymo stilių [13], kituose darbuose – autoriaus rašybos, skyrybos, leksikos, sintaksės ir stiliaus įgūdžių lygius [8]. Ir vienu, ir kitu atveju kalba tirama kaip sistema, o ne kaip kalbėjimo aktas. Iš tikrųjų ar žmogus „gerai parenka išraiškos priemones, atitinka jos kalbamąjį dalyką bei situaciją ar ne – šitai nustatyti galima, tik turint prieš akis vietą, laiką, adresatą, kalbėjimo tikslą ...“ [14]. Atlikdamas kriminalistinę ekspertizę tyrinėtojas turi būtent tokiomis sąlygomis užfiksuotą komunikacijos aktą: „rašytinį tekstą interpretuoja adresatas, skaitomas tekstas jam daro poveikį, yra aktualizuojamas... O informacijos apie tikrovę patikimumą lemia... tai, kokią ją esant įsivaizduoja adresantas, kuris atsako už savo teksto pasisėkimą ar nepasisėkimą“ [15]. Todėl tokioje situacijoje kalbos išraiškos priemonės tikslingiausia nagrinėti, pasitelkus vadinamuosius bendruosius stilistinius reikalavimus. Tai kalbėjimo (rašymo) taisyklingumo, logiškumo, aiškumo, tikslumo, grynumo, vaizdingumo, rišlumo reikalavimai. Vieni iš jų atskleidžia kalbėjimo (rašymo) ryšį su mąstymu (logiškumas, rišlumas), kiti ryšį su suvokimu (vaizdingumas, įtaigumas, gyvumas), treči – su tikrove (tikslumas), ketvirti – su kalba (aiškumas, grynumas, glaustumas, paprastumas). Jie vadinami bendrosiomis teksto charakteristikomis (arba bendraisiais požymiais). Jos, žinoma, labai priklauso nuo teksto stiliaus, tipo, kalbos situacijos. Pavyzdžiui, dalykinio stiliaus rašte būtina tiksli, aiški, rišli kalba, bet visai nepageidautinas vaizdingumas. Asmeninime buitinio stiliaus laiške labai taisyklinga kalba gali atrodyti nenatūraliai, o rišlumo ar aiškumo trūkumai, paprastai, paaiškinami rašymo spontaniškumu ir traktuojami kaip šio stiliaus normos variantai.

Yra žinoma, kad „sukurti visų kalbos situacijų klasifikaciją ... – sunkus uždavinys“ [15], labai sudėtinga būtų apibrėžti jų skirtumus. Tačiau nepaisant tokių sunkumų, autorystės

ekspertizėje tiesiog būtina taikyti kuo tikslesnius tyrimo būdus. Antra vertus, mums reikia tokių tyrimo būdų, kurie tiktų visai kalbinių situacijų įvairovei. Bendrosios teksto charakteristikos mums parankios dėl dviejų priežasčių. Viena vertus, jos inspiruoja labai kryptingą teksto analizę. Pavyzdžiui, nustatant kalbos logiškumą, aiškinamasi, ar išvados neprieštarauja prielaidoms, ar nelaužomas tapatumo dėsnis; tiriant aiškumą, tikslumą, grynumą, nustatoma įvairių kalbos pakopų klaidų; tiriant vaizdingumą, ieškoma perkeltine reikšme vartojamų žodžių, epitetų, palyginimų ir pan. Kita vertus, tokios analizės metu nustatyti požymiai sudaro konkrečios charakteristikos turinį, kurio dėka ji pati tampa vienu iš savarankiškų teksto vertinimo kriterijų.

Taigi **bendraisiais rašto kalbos požymiais** laikytinos tokios bendrosios teksto charakteristikos: taisyklingumas, grynumas, turtinumas, rišlumas, aiškumas, glaustumas ir vaizdingumas. Jos nustatomos kaip bendrieji stilistiniai reikalavimai.

Specialieji rašto kalbos požymiai – tai klaidos ir autoriaus rašto kalbos savitumai.

Pirmiausiai tekste surandamos rašybos ir skyrybos klaidos. Atskirai analizuotinos klaidos, atsiradusios dėl kitų kalbų bei dėl tarmės įtakos. Kitų kalbos pakopų: leksikos, sintaksės bei morfologijos ir stilistikos klaidos nustatomos tiriant bendrąsias teksto charakteristikas tokia tvarka, kokia aptarta „Teksto analizės“ skyriuje.

Kai manoma, kad tekstą parašė ar išspausdino ne pats jo autorius, rašto kalbos požymiais gali būti ne visos klaidos, o tik leksikos, gramatikos (morfologijos ir sintaksės) ir stiliaus. Rašybos ir skyrybos klaidos – tekstą rašiusio asmens, ne autoriaus, kalbos požymiai. Kai žinoma, kad tekstą parašė jo autorius, tiriamos ir rašybos bei skyrybos klaidos.

Autoriaus kalbos ypatingumą atsiskleidžia jos savitumai. Autoriaus rašto kalbos savitumai yra tai, ką iš visų kalbos galimybių jis vartoja pasirinktinai, bei ką nulemia jo tarmė, socialinė padėtis, išprusimas ir kt. Jie nustatomi ištyrus tekste kalbos išraiškos priemones, pirmiausiai sinonimiją ir stilistines figūras. Detaliau apie tai [16].

II. EKSPERTINIO TYRIMO APRAŠYMAS

1. Teksto analizė

Tekstas analizuojamas trimis aspektais. Ištiriama:

- 1) kaip jame paisoma bendrųjų stilistinių reikalavimų [taisyklingumo, logiškumo, aiškumo, tikslumo, grynumo, vaizdingumo, rišlumo];
- 2) kaip jis atitinka to funkcinio stiliaus, kuriam priskirtinas, reikalavimus ir
- 3) kaip jame atsiskleidžia autoriaus individualus stilius [17, p. 68–73].

Tokia analizės schema tinka ne tik identifikaciniams tyrimams. Ji taikytina ir klasifikacinėse autorystės ekspertizėse, kuriose reikia charakterizuoti nežinomą autorių. Ši schema gali padėti nustatyti autoriaus kalbos ypatumų visumas, kurios sudaro pagrindą atsakymams į klausimus, ar lietuvių kalba yra autoriaus gimtoji kalba, koks maždaug jo išsilavinimas, ar jo veikla susijusi su tekstų rašymu (spausdinimu, rinkimu).

Visos analizės stadijos vienodai reikšmingos, tačiau čia jos nebus smulkiau aptariamos, kadangi jos jau aprašytos kituose darbuose (pvz., 17, p. 68–73). Išsamiau vertėtų pagnrinėti, kaip ekspertas atskleidžia individualaus autoriaus stiliaus ypatumus tekste.

Stilius – tai sąmoninga ir nesąmoninga kalbos išraiškos priemonių atranka ir jų išdėstymas tekste (kompozicija). „Teksto kalbos ypatybės, kurios vieną autorių išskiria iš kitų, sudaro individualųjį stilių“ [18]. Kaip žinome, „kiekvienas kalbos tekstas, taigi ir jo stilius, yra įvairių kalbos akto veiksmų sąveikos padarinys“ [18]. Autorius ir kalba [sistema], iš kurios pasirenkamos išraiškos priemonės, yra pagrindiniai veiksniai. Tačiau labai svarbūs ir kiti stilių formuojantys faktoriai, vadinamieji nekalbiniai veiksniai. Pagrindiniu nekalbiniu veiksmu laikoma „visuomeninė bendravimo sritis“, į kurios sampratą įeina: 1) turinys ir 2) tam tikros kalbos kokybės siekimas (tam turiniui tinkamiausios kalbinės formos pasirinkimas: aprašymo, pasakojimo, samprotavimo, polemikos ar kt.). Ne tokiais svarbiais veiksniais laikomi tokie: 1) kalbos parengtis (apgalvota, „apdorota“ – neparengta, spontaniška); 2) adresanto požiūris į turinį: a) emocinis (pasireiškiantis baime, pykčiu, pasiūlykštėjimu, įsitikinimu, abejonėmis,

abejingumu); b) požiūryje vyrauja valia (išreiškiama iššūkiu ir nurodymais: įsakymais, reikalavimais, patarimais, įspėjimais, raginimais, instrukcijomis); 3) adresanto ir adresato socialinis statusas; 4) adresanto ir adresato tarpusavio santykiai: a) atsakomojo ryšio buvimas (nebuvimas), b) asmeniniai santykiai (žr. 19). Taigi, viena vertus, individualaus stiliaus ypatumus sąlygoja autoriaus charakteris, temperamentas, mąstymo būdas, iš kitos pusės – individualus stilius pasireiškia tam tikroje tipinėje bendravimo situacijoje, tam tikro tipo tekste“ [18, p. 132–134]. Dalykinio stiliaus raštuose kalbos šampai ir standartinės formos dažniausiai labai užgožia autoriaus kalbos individualumą. Gi buitinio stiliaus tekstuose, kur kalbos individualumas niekaip nevaržomas ir neribojamas, jis gali būti visapusiškai išanalizuotas. Analizuojant būtina atsižvelgti į visus anksčiau aptartus jį formuojančius veiksnius. Išsiaiškinama, kokią kalbos formą autorius pasirinko dėstyti savo mintis, ar jo kalba apgalvota ar spontaniška, ar jo požiūryje vyrauja valia ar emocijos, kaip tai išreikšta ir t.t. bei nurodoma, kokios kalbos išraiškos priemonės tam panaudotos.

2. Tyrimo stadijos

Išskiriamos tokios identifikacinės autorystės ekspertizė tyrimo stadijos: parengiamoji, atskirasis tyrimas, lyginimas ir rezultatų įvertinimas bei išvadų formulavimas.

Parengiamoji stadija. Pasirengdamas tyrimui, ekspertas perskaito tiriamąjį dokumentą ir lyginti pateiktus tekstus. Įvertinama, ar tiriamasis tekstas tinka autoriaus identifikacijai, ar rašto kalbos pavyzdžiai tiks lyginti. Ar pateiktų pavyzdžių pakaks, dažniausiai paaiškėja tik tolesnėse tyrimo stadijose. Tada, jau gerai žinant, ko trūksta, ir pareikalaujama papildomos lyginamosios medžiagos. Parengiamojoje stadijoje ekspertas išsiaiškina, kada, kur, kaip tiriamasis tekstas gautas, kas yra adresatas, kas – įtariamieji autoriai, kokie jų santykiai su adresatu. Šioje stadijoje ekspertas nusprendžia, kad tekstas netinkamas identifikacijai, kai jis, pavyzdžiui, labai trumpas arba parašytas griežtai laikantis kokio nors dalykinio rašto formos.

Atskirasis tyrimas – tai iš pradžių tiriamojo teksto, paskui atskirai kiekvieno lyginti pateikto teksto tyrimas pagal teksto analizės schemą (žr. aukščiau); jame išskiriami keli etapai. Juos aptarsime.

1. Pirmiausia nustatomos rašybos ir skyrybos klaidos, išrenkami teksto logiškumą, aiškumą, tikslumą, grynumą, vaizdingumą, rišlumą ir kt. iliustruojantys požymiai bei šių reikalavimų pažeidimus ir nepaisymą rodantys požymiai. Kiekvienos bendrosios charakteristikos požymiai išanalizuojami atskirai ir būtinai atsižvelgiant į teksto funkcinį stilių.

2. Kaip tekstas atitinka to funkcinio stiliaus, kuriam jis priskiriamas, reikalavimus, nustatoma taip. Pastebėta, kad dažname tekste būna įvairių stilių elementų. Tam tikram funkciniui stiliui tekstas priskiriamas, atsižvelgiant į jo formą (pvz., oficialus skundas), atsiradimo sąlygų (gautas įstaigoje), adresatą (tos įstaigos vadovas) ir kt., t.y. nuo nelingvistinių veiksnių. Kai šie veiksniai sudaro pagrindą priskirti tekstą konkrečiam funkciniui stiliui, pavyzdžiui, dalykiniam, jis ir analizuojamas kaip dalykinis. Atsižvelgiant į tai vertinamos parinktos kalbos išraiškos priemonės: atitinka to stiliaus reikalavimus ar ne, ir ar laisvai jos vartojamos.

3. Individualaus stiliaus požymiai nustatomi, atsižvelgiant į kitus nelingvistinius veiksnius – pirmiausia į paties autoriaus savybes. Autoriaus kalboje atsiskleidžia jo požiūris į kalbamuosius dalykus, pavyzdžiui, emocinis, pasireiškiantis pykčiu, jo požiūris į adresatą, pavyzdžiui, niekinantis, nepaisant jo aukšto socialinio statuso, kalbos parengimas, pavyzdžiui, logiška, apgalvota kalba ir kt. Kiekvienas iš tokių nelingvistinių veiksnių lemia tam tikrą kalbos išraiškos priemonių bei jų kompleksų buvimą tekste. Šiame etape tarp jau nustatytų požymių būtent šios priemonės ir išskiriamos. Taip išskirtos jos sudaro atskirą, kalbos individualumą apibūdinančią, požymių grupę, nors individualumo požymių turi ir kitos, anksčiau aptartos, kalbos išraiškos priemonės.

Lyginti pateikti tekstai po aptartos analizės lyginami tarpusavyje siekiant nustatyti požymių pastovumą ir variantiškumą (visada yra pavojus atsitiktinį požymį palaikyti pastoviu). Papildomos lyginamosios medžiagos reikalaujama ir tada, kai lyginti pateiktų tekstų per

maža, ir tada, kai jie yra variantiški.

Kaip jau minėta, tekstuose randama ir rašybos bei skyrybos klaidų. Tačiau tiriamajame tekste jos laikomos identifikaciniais požymiais tik tada, kai iš bylos aplinkybių žinoma ar kitaip įrodyta, kad tekstą parašė arba išspausdino pats jo autorius. Tada, be to, dar tiriamą rašysena, spausdinimo mašinėle arba rinkimo kompiuteriu įgūdžiai, t.y. tekstas tiriamas kompleksiskai.

Lyginant tiriamajame tekste [tekstuose] nustatyti rašto kalbos požymiai ar jų grupės lyginami su nustatytais tekstų–pavyzdžių požymiais ir jų grupėmis. Lyginama nuosekliai, etapais, pagal anksčiau aptartą schemą. Labai svarbu teisingai nustatyti požymių identifikacinę vertę. „Rašto kalbos specialiojo požymio specifiškumas priklauso nuo jo vartojimo dažnumo apskritai rašto kalboje ir atskirai tipinėje kalbinio bendravimo situacijoje“ [8]. Pavyzdžiui, žargono žodžių vartojimas tekste, pretenduojančiame į dalykinį, turės didesnės identifikacinės vertės negu buitinio stiliaus laiške. Klaidos, padarytos dėl gimtosios kalbos gramatikos nemokėjimo, identifikuojant yra ne tokios svarbios, kaip klaidos, padarytos dėl gimtosios kalbos įtakos, kai autorius rašo svetima kalba.

Lyginimo metu ekspertas kruopščiai fiksuoja ir sutapimus, ir skirtumus. Svarbiausi lyginimo reikalavimai yra objektyvumas ir visapusiškumas.

Lyginimo rezultatų vertinimas ir išvadų formulavimas. Paskutinėje tyrimo stadijoje vertinami sutampantys ir besiskiriantys rašto kalbos arba ir kiti požymiai: rašysenos, spausdinimo ar teksto rinkimo įgūdžių. Išvados būna kategoriškos, tikėtinos ir atsakymai, kad nustatyti negalima.

Išvados apie autoriaus tapatumą padaromos, nustačius esminių (pakankamai didelės identifikacinės vertės), pastovių (ne atsitiktinių) bei savarankiškų (vienas nuo kito nepriklausomų) sutampančių požymių visumą. Kai tekstas ilgas ir informatyvus, paprastai nustatoma tiek anksčiau aptartų požymių, kad jie sudarytų individualią sutapimų visumą, pakankamą išvadai, kad teksto autorius yra įtartas asmuo. Pabrėžtina, kad kokie bebūtų reti ir specifiniai pavieniai autoriaus rašto kalbos požymiai, išvadą nulemia požymių visuma. Jeigu dėl nepakankamo teksto ilgumo ir informatyvumo, ne visai tinkamos lyginamosios medžiagos nustatytų sutapimų visumos negalima laikyti individualia, padaroma tikėtina išvada apie autoriaus tapatumą. Tikėtinos išvados priežastis būtina aptarti ekspertizės akte. Padarius teigiamą išvadą, reikia nurodyti ir skirtumus, jeigu jų nustatyta, bei jų atsiradimo priežastis.

Prie neigiamos išvados ekspertas prieina, nustatęs esminių, pastovių ir savarankiškų skirtumų visumą. Kartais tiriamasis tekstas, jau pirmą kartą jį perskaičius, pasirodo parašytas ne taip raštingai, kaip įtariamojo tekstai. Tačiau neigiama išvada daroma labai atsargiai: tiriamasis tekstas gali būti parašytas iškraipyta rašto kalba. Tyčia neraštingas parašymas – ypač dažnas kraipymo būdas. Kai tiriamasis tekstas parašytas raštingiau negu tekstai–pavyzdžiai, prie neigiamos išvados prieinama lengvai: raštingesnis per trumpą laiką nepasidarysi.

Jeigu lyginant nustatoma ir sutapimų, ir skirtumų, ir nei vieni, nei kiti nesudaro požymių visumos, pakankamos išvados, ekspertas negali atsakyti, ar įtariamasis yra teksto autorius, ar ne. Atsakymo, kad nustatyti negalima, priežastys būna įvairios: 1) tyrimui pateiktas neilgas, neinformatyvus tekstas; 2) tekstas parašytas kraipyta rašto kalba; 3) tiriamas standartinės formos tekstas; 4) per maža lyginamosios medžiagos ir kt. Vertinant lyginimo rezultatus, akte šios priežastys detalios aptiriamos.

III. METODIKOS TAIKYMO SĄLYGOS IR LYGINAMOSIOS MEDŽIAGOS REIKALAVIMAI

Metodika taikytina buitinio, iš dalies publicistinio ir iš dalies dalykinio stiliaus tekstams.

Tinkamiausias tirtinų tekstų ilgis – 500 reikšminių žodžių. Ekspertinėje praktikoje yra būvę ir trumpesnių tekstų, kurių autoriai buvo nustatyti. Netinka tirti visai trumpi – kelių sakinų – tekstai.

Metodiką galima taikyti, jeigu pateikta pakankamai lyginamosios medžiagos ir ji atitinka toliau nurodytus reikalavimus.

Klausimas ekspertui toks:

Ar teksto, pradėto žodžiais „...“ ir pabaigto žodžiais „...“, autorius yra A, B ar koks nors trečias asmuo?

Ekspertai gali atsakyti į klausimą, ar kelių tekstų autorius yra vienas asmuo, jei tie tekstai pakankamai ilgi ir kalbos išraiškos priemonių požiūriu informatyvūs. Tačiau ekspertinė praktika rodo, kad į tokius klausimus ne visada atsakoma. Neatsakoma paprastai tada, kai tekstai nevienodo ilgio ir skirtingos tematikos.

Kaip žinia, identifikacinė autorystės ekspertizė skiriama tada, kai reikia nustatyti svarbaus byloje teksto autorių ir kai įtariami vienas ar keli asmenys, galėję tą tekstą sukurti. Dažniau ji skiriama, kai tekstas išspausdintas, tačiau tokias ekspertizes tenka atlikti ir kai tekstai rankraštiniai, pavyzdžiui, parašyti labai iškraipyta rašysena, didžiosiomis spausdintinėmis raidėmis arba diktuoti kitiems asmenims. Nutarus skirti identifikacinę autorystės ekspertizę, iš įtariamųjų asmenų imama rašto kalbos pavyzdžių. Rašto kalbos pavyzdžiai skirstomi pagal kelis aspektus: 1) pagal atsiradimo laiką ir paėmimo sąlygas, 2) pagal parašymo būdą ir 3) teksto tipą. Skirstant pagal pirmąjį aspektą, jie yra trijų rūšių: laisvieji, sąlygiškai laisvieji ir eksperimentiniai. Laisvieji – tai tekstai, įtariamojo asmens parašyti ar išspausdinti iki bylos iškėlimo. Tai laišakai, prašymai, skundai, atsiminimai, dienoraščiai, įvairūs kiti neredaguoti rašiniai. Sąlygiškai laisvaisiais vadinami rašiniai, susiję su byla. Tai byloje esantys paaiškinimai, prašymai ir pan. Eksperimentiniai rašto kalbos pavyzdžiai imami specialiai ekspertizei. Paprastai įtariamasis ar kaltinamasis rašo gyvenimo aprašymą, paaiškinimą apie įvykį, dėl kurio prirėkė ekspertizės, laiškus artimiesiems ir pan. Pagal parašymo būdą rašto kalbos pavyzdžiai skirstomi į parašytus ranka, išspausdintus mašinėle, įtariamojo autoriaus surinktus kompiuteriu ir išspausdintus spausdintuvu bei išspausdintus spaustuvėje. Skirstant pagal tekstų tipus, išskiriami laišakai, dalykiniai raštai, spaudai parengti straipsniai ir t.t.

Rašto kalbos pavyzdžiai turi būti lyginami su tiriamuoju tekstu. Jie turi būti parašyti tokia pat kalba kaip tiriamasis, tokiu pat būdu, turi būti tokio pat tipo. Pavyzdžiui, kompiuterio laikmenoje esantys tekstai lyginami su įtariamojo autoriaus tekstais, taip pat esančiais kompiuterio laikmenoje. Be jų, pateikiama ir kitokiais būdais parašytų bei kitokių tipų tekstų. Antai tiriant kompiuteriu surinktus tekstus, lyginti būtina pateikti ir spausdintuvu išspausdintų, įtariamojo asmens surinktų tekstų, ir rankraščių. Laisvieji rašto kalbos pavyzdžiai turi būti nelabai seni, nes žmogaus kalba laikui bėgant keičiasi, ypač jauno besimokančio žmogaus. Lyginti reikia pateikti iš viso 10–20 tekstų, atsižvelgiant į jų ilgį. Trumpų jų reikės daugiau. Nors apskritai jie bus tokio ilgio, kokius juos įtariamasis rašo. Kai kurie kriminalistai mano, kad, pavyzdžiai, turėtų būti ir „kaip panašios tematikos tiriamasis dokumentas, rašyti tais pačiais tikslais, analogiškam ar tam pačiam adresatui“ [8]. Tai labai pagrįsti reikalavimai, kadangi nuo rašymo tikslo, turinio, adresato labai priklauso autoriaus pasirenkamos kalbos išraiškos priemonės.

Eksperimentiniai rašto kalbos pavyzdžiai patvirtinami juos paėmusio pareigūno parašu. Pavyzdžių paėmimo protokole nurodoma, kaip imti eksperimentiniai pavyzdžiai: įtariamojo savarankiškai sugalvotomis temomis, tardytojo ar teisėjo pasiūlytomis temomis ar pan.

Nutarime paskirti autorystės ekspertizę nurodoma, kaip adresatas gavo tekstą, iš kur jis gautas, kada. Ekspertui būtina žinoti ir apie teksto gavėją: jo amžių, tautybę, išsimokslinimą, pareigas bei jo santykius su įtariamaisiais adresantais. Paprastai atskirai pateikiamos žinios apie įtariamuosius: jų amžius, tautybė, gimtoji kalba, išsimokslinimas, profesija, pareigos, gyvenamoji vieta, psichinės bei nervų ligos.

Imant pavyzdžius lyginamajam tyrimui, gali dalyvauti specialistas. „Kartais specialistas gali būti naudingas parengtiniame tardyme ir apžiūrint dokumentus“ [20]. Kai tirtinas dokumentas pareigūnui pasirodo netinkamas autoriaus identifikacijai, pavyzdžiui, dėl trumpumo, dalyvauti apžiūroje pakviestas specialistas gali tai patvirtinti arba paneigti, pasirašydamas savo išvadą apžiūros protokole.

IŠVADOS

Patys bendriausi teksto analizės principai taikytini bet kokia kalba parašyto teksto kri-

minalistiniam tyrimui. Tačiau veiksmingą autoriaus identifikavimo metodą galima sukurti tik remiantis savitumais būtent tos kalbos, kuria parašyti tekstai tiriami. Todėl lietuviškų tekstų autorystės ekspertizės raida labai priklauso nuo lietuvių kalbos leksikos, sintaksės, stilistikos ištyrimo. Kaip žinome, lietuviško teksto autoriaus identifikavimo pagrindai sukurti beveik prieš 30 metų. Per tą laiką pasirodė daug reikšmingų lietuvių kalbos tyrinėjimo darbų. Būtent jie ir atvėrė galimybes plėtoti kriminalistinę lietuviško teksto autoriaus identifikavimo teoriją ir taip tobulinti praktiką.

Straipsnyje apžvelgta šiais tyrinėjimais pagrįsta lietuviško teksto autoriaus nustatymo metodika:

1. Išanalizuoti kalbos požymio vertinimo tekste aspektai.
2. Pateikta netradicinė lietuvių rašto kalbos požymių sistema.
3. Aptarti teksto analizės principai.
4. Apžvelgtos ekspertinio tyrimo stadijos.
5. Nurodyti lyginamosios medžiagos reikalavimai.

□ □ □

LITERATŪRA

1. **Bartas R.** Teksto malonumas. – V., 1991.
2. **Žalkauskienė A., Žalkauskas V.** Autorystės ekspertizės raida ir perspektyvos šiandieninėje Lietuvoje // Jurisprudencija. – V., LTA, 1999. T. 11 (3).
3. **Hawthorn J.** Moderniosios literatūros teorijos žinynas. – V., „Tyto Alba“, 1998.
4. **Labutis V.** Lietuvių kalbos sintaksė. – V., 1998.
5. **Основы** теории речевой деятельности / Ответственный редактор А. А. Леонтьев. – Москва, 1974.
6. **Bachtin M.** Dostojevskio poetikos problemos. – V., „Baltos lankos“, 1996.
7. **Baldauf Ch.** Zur Signifikanz sprachlicher Merkmale im Rahmen des Autor-schaftsnachweises: Ansätze und Desiderate der forensischen Linguistik // Archiv für Kriminologie. 1999. Band 204.
8. **Вул С. М.** Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи. – Москва, 1977.
9. **Жалкаускаене А.** Криминалистическое исследование стиля текста, выполненного на литовском языке // Внедрение достижений науки и техники в практику борьбы с преступностью: тезисы республиканской научной конференции. – Вильнюс, НИИСЭ, 1986.
10. **Дамбраускайте О. К.** Классификация признаков литовской письменной речи // Сборник научных работ. – Вильнюс, НИИСЭ, 1968. Вып. 3.
11. **Kniffka H.** Towards a Methodology of „Forensic Linguistics“: Postulates and Perspectives // Kriminalistik und forensische Wissenschaften. 1993.
12. **Kurapka E., Malevski H., Palskys E., Kuklianskis S.** Kriminalistikos technikos pagrindai. – V., 1998.
13. **Дамбраускайте О. К.** Криминалистическое исследование литовской письменной речи. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Ленинград, 1972.
14. **Pikčilingis J.** Lietuvių kalbos stilistika. I d. – V., 1971.
15. **Bitinienė A.** Funkciniai stiliai: sakinio ilgis ir struktūra. – V., 1997.
16. **Žalkauskienė A.** Lietuviško teksto autoriaus nustatymo metodika. – V., 1999 (deponuota Lietuvos teismo ekspertizės instituto bibliotekoje).
17. **Žalkauskienė A.** Nauji identifikacinės autorystės ekspertizės būdai // Kriminalinė justicija. – V., LPA, 1997. T. 6.
18. **Župerka K.** Lietuvių kalbos stilistika. – V., 1983.
19. **Троянская Е. С.** К общей концепции понимания функциональных стилей // Особенности стиля научного изложения. – Москва, 1976.
20. **Ауторystės** ekspertizės skyrimas ir medžiagos jai daryti paruošimas: metodinės rekomendacijos, parengtos O. Dambrauskaitės. – V., 1985.

Methodical Foundations of Determination of Lithuanian Texts Author

A. Žalkauskienė

Forensic Science Centre of Lithuania

SUMMARY

There are presented the foundations of text author's identification. They are developed on the bases of author's prepared methodical recommendation "Determination of the author of Lithuanian text". These methodical recommendations were approved by meeting of the Board of Directors of Forensic Science Centre of Lithuania on the 12 of November 1999 (protocol Nr. 6). Deep author's experience as forensic expert developed non-traditional point of view to criminalistic investigation of the writing language revealing some scantiness of the traditional analysis. Theoretical principles of methodic were developed on the ground of investigation of Lithuanian language during last decades, particularly speech (not language as specific object of linguistic) and works devoted to stylistics. Definition of writing language indication in authorship examination, classification of non-traditional indications and peculiarities of examinations are discussed in the article too.